

M. PINTÉR TIBOR

Terminológiai Kutatócsoport, Lexikológiai Intézet, Nyelvtudományi Kutatóközpont
m.pinter.tibor@nytud.hu
<https://orcid.org/0000-0002-5212-4107>

M. Pintér Tibor: Online bibliaolvasók szerepe és terminológiai megoldások keresése a bibliai konkordanciakészítésben

Role of online Bible readers and terminological problems in Bible concordance making
Alkalmazott Nyelvtudomány, XXII. évfolyam, 2022/1. szám, 90–103.
doi:<http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2022.1.005>

Online bibliaolvasók szerepe és terminológiai megoldások keresése a bibliai konkordanciakészítésben¹

Role of online Bible readers and terminological problems in Bible concordance making

The study shows bottlenecks in semi-automatic concordance-making for the Newly Revised Károli Bible published by Veritas Publishing House. Since Bible concordances provide an opportunity for several linguistic and hermeneutic research, it is important to have on-the-fly concordances in Bible readers (Bible readers in applications or smaller-scale interfaces usually do not have concordances as there is limited space for visualisation). However, concordance-making has several challenges, especially in rich morphology languages, such as the case of the Hungarian language. Online concordancing can be presented as a static text providing statically prepared verse-texts (as they use in book formats) or can be implemented via search functions in web-based online readers.

This study will present the search functions of Hungarian online Bible readers and their importance in concordance-making. The study is a contribution to broader research on Bible translation and concordance-making. Within the presented framework, only the linguistically relevant details of concordance preparation will be presented in accordance with the functionalities of websites containing Hungarian Bible translations for concordance-making. The analysis and interpretation of the Bible translations placed in the online space can help several fields of translation studies, including review and further reflection of specific translation-terminological problems.

For more than half a century, translation studies have paid special attention to the theory and practice of Bible translation. With the rise of computer technology, new possibilities have emerged, making it easier to research texts in the digital space. As search interfaces have become more sophisticated, finding the right words and verses has become easier – but only a few online readers of Hungarian Bible translations have fine-tuned search engines and concordance makers.

The study provides a deeper view into the search functionalities of online Bible readers hosting Hungarian translations listing the most used readers. Although concordance making is possible by using the search function, a precise concordance of Hungarian Bible translations can be done only with the help of a morpho-syntactic analyser or by using semi-automatic methods. The study focuses on the morphological problems of manual and semi-automatic concordance-making, uncovering possible problems caused by grammar or the complexity of meaning.

The creation of a biblical concordance is a complex linguistic and exegetical task: the concordance currently being made served as a basis to demonstrate that manual and semi-automatic solutions can be successful at the same time – the proper implementation of the experience could even help in the development of a search programme written in Hungarian.

¹ A kutatást a Fórum Kisebbségkutató Intézet részeként működő Gramma Nyelvi Iroda támogatta. Külön köszönet az anonim lektoroknak a tanulmány egységességére vonatkozó építő megjegyzéseikért.

At the same time, concordances can be useful in the context of theolinguistic-terminological research and linguistic disambiguation. The meaning of a word or a word combination be clarified, and the language usage and Bible translation characteristics of a particular denomination can be explored in more depth, which can also be of interest when examining the translation technique of individual translations.

Terminological clarification and quality assurance procedures are also useful in the context of lexical problems encountered in the production of concordances. The two types of solutions for producing concordances, manual and automatic, provide useful experiences for all parties: the linguist, the linguistic technologist, and the theologian.

Keywords: Bible translation, Bible concordances, concordance-making, online Bibles, terminology

Bevezetés

Tanulmányomban a digitális Bibliák egy típusának, az online Bibliának nevezett, webböngészőben megnyitható és olvasható oldalak keresőfunkcióit, valamint azoknak a konkordanciakészítés szempontjából való fontosságát mutatom be. Tanulmányom egyfajta adalék egy tágabb, a bibliafordítást és a konkordanciakészítést érintő kutatáshoz. Jelen keretek között csupán a konkordanciakészítés nyelvileg-nyelvészetileg is releváns részleteit, valamint a magyar nyelvű bibliafordításokat is tartalmazó weboldalak konkordanciakészítéshez szükséges funkcionalitását mutatom be. Az online térbe helyezett bibliafordítások elemzése, értelmezése segítheti a fordítástudomány több területét, akár az egyes fordítási-terminológiai problémák áttekintését, továbbgondolását.

A fordítástudomány immáron több mint fél évszázada szentel kiemelt figyelmet a bibliafordítás elméletének és gyakorlatának. A számítástechnológia térnyerésével új lehetőségek születtek, a digitális térbe helyezett szövegek kutathatósága könnyebb lett. Ugyanígy könnyebb lett a Bibliában történő tájékozódás, keresés is. A keresőfelületek finomodásával könnyebb megtalálni a megfelelő igehelyet – azonban a magyar bibliafordításokat tartalmazó online olvasók közül csak néhány rendelkezik finomhangolt keresővel, konkordanciakészítővel.

Magyar nyelvű bibliafordítások

A Biblia többféle jelentőséggel bír: lehet éppenséggel szellemi-történelmi, vagy éppen fordítói-nyelvészeti, legfőképpen pedig vallási-teológiai szempontú. Olyan, nyelven keresztül történő kultúraközvetítés, ahol a célnyelvi szöveg a fordító vagy fordítók hermeneutikai értelmezésén vagy az általuk alkalmazott fordítástudományi elvein keresztül értelmezett fordításként jön létre. Mivel a fordítót befolyásoló nyelvi vagy értelmezésbeli problémák ugyanakkor eléggé szerteágazóak (lásd Lanstyák & Heltai, 2012; Lanstyák, 2013, Fabiny, 2021; Pecsuk, 2020: 22–44), a fordított szöveg ekvivalenciája többféle nyelvi szinten is megvalósulhat. Nem véletlen, hogy a jó fordítónak egy nyelvész-teológus felkészültsége mellett a szociológus józanságával és a pszichológus empátiájával is kell rendelkeznie (vö. Pecsuk, 2020: 13). Naudé szójátékát újragondolva, a

bibliafordító ezen tudások nélkül olyan, mint a „szellem lepel nélkül” vagy a „kukoricacső kukoricaszemek nélkül”, azaz „haszontalan” vagy legalább is „kevésbé hatékony” (Naudé, 2021: 10).

A kommunikáció „gördülékenysége” a Biblia szövege tekintetében nem egyszerű: tekintettel az eredeti szövegektől való időbeli, térbeli és nyelvbéli, valamint az ezekből adódó értelmezésbeli távolságra a megértést, értelmezést a fordítók és az olvasók esetében is befolyásolhatják azok nyelvi problémái (bővebben Lanstyák, 2013; M. Pintér, 2019). A nyelvi, értelmezésbeli problémák talán legnyilvánvalóbb, ugyanakkor legkomplexebb, leghomályosabb oka a szöveg keletkezésének időbeli és térbeli távolsága, amely kihatással van az egyéb, kulturális, nyelvi és hermeneutikai értelmezésekre. Így például a „körülmetélkedés” kifejezés, amely nem csak a fizikai tettet jelenti, hanem azon keresztül emberek közti kapcsolatot, kiválasztottságot, sőt Istennel való kapcsolatot: „Körülmetéli az ÚR, a te Istened a szívedet és utódaid szívét, hogy szeresd az URat, Istenedet teljes szívedből és teljes lelkedből, hogy élhess.” (5Móz 30,6). Ugyanilyen fizikai és időbeli távolság jellemzi a Bibliában olvasható földrajzi nevek és mértékegységek egy részét, amely az európai kultúra számára kissé távolinak érezhető. Hasonló példa a Jeruzsálemre értett „Sion leánya” kifejezés, azaz a Sion hegy és Jeruzsálem kapcsolata nem biztos, hogy „európai szemmel” nézve egyértelmű.

A szöveg és olvasói közti távolság természetesen csökkenthető a célnyelvi szöveg nyelvének „frissítésével”, a mindenkori új fordítások megjelenésével, amelyek nemcsak a szinkrón nyelvhasználat, hanem az újrafordítás új értelmezéseivel is hozzájárulhatnak bizonyos részek könnyebb megértéséhez. Az utóbbi 20–25 év több magyar fordítást, újrafordítást és fordítási revíziót hozott, amelyek közül az alábbiak a legfontosabbak: Szent Jeromos Káldi Neovulgáta 1997 (KNV), Szent István Társulat 2005 (SZIT), Veritas Újonnan, Revideált Károli Biblia 2011 (ÚRK), Patmos Károli 2012 (PK), Egyszerű fordítás 2012 (EFO), Revideált új fordítás 2014 (RÚF), Revideált Károli Fordítás (Károli 21).

Fordítástudományi szempontból érdekes felvetés, hogy vajon a szakrális nyelvhasználat és a köznyelv közötti különbségek a mai vagy a korábbi nyelvhasználatban voltak inkább jelentősek. A 20. század eleji nyelvhasználatot ma már csak leírásokból, szépirodalomból, illetve nyelvtankönyvekből ismerhetjük (nincs anyanyelvi beszélője). Bár a magyar bibliafordítások nyelve ma közelebb áll az élő (és szekuláris) nyelvváltozatokhoz, a szakrális nyelvhasználatot leginkább a sajátos terminológia alkalmazása jelenti. Ugyanakkor a szaknyelvi mivoltát erősíti a stílus (sőt, a stílusok sokfélesége, gazdagsága) és a tematikus-kulturális kötöttség, másrészt a szövegek létrehozásával, fordításával kapcsolatos elméleti kérdések, problémák is.

A szakrális nyelv és a köznyelv közti különbséget Hanula Gergely a szakrális nyelv *állandóságában* (a Biblia alanya és tárgya minden fordításban ugyanaz,

ahogy a szakrális szövegek esetében általában), *korlátozottságában* (az adott nyelvek tekintetében lexikális, szintaktikai és szemantikai korlátozások), a lefedett *jelentések homályosságában* (akár a megfogalmazás, akár a tartalom tekintetében a felfoghatatlan megjelenítése), a *közvetettségben* és az *egyéni szándéktól való lemondásban* (az egyéni megszűnik a közösség vagy valamely transzcendens jelenség hatására) látja – együttesen alkotva, megteremtve az idegenség illetve ihletettség érzetét (Hanula, 2016: 102). A hanulai gondolatmenet lényege, hogy nem is annyira a fordítás folyamán válik szentté a szöveg és a nyelv, sokkal inkább a használat teszi azzá: minél állandóbb egy fordítás, annál erősebb a nyelv, nyelvezet tekintélye, annak „szent” jellege. Jól érezhető ez akár az 1908-as kiadású, Szász Károly vezetésével történt revideált Károli Biblián, amelynek szövege egyrészt mindmáig meghatározza az újabb fordításokat, másrészt mindmáig használatban lévő szövegként működik.

Online olvasók egy lehetséges elemzési kerete

Az olvasást, illetve a fordítások elemzését nagyban megkönnyítik a digitális bibliák és digitális segédeszközök, amelyek akár többféle segédeszköz becsatornázásával segítik az értelmezést, illetve lehetővé teszik a párhuzamos bibliaolvasást, azaz a bibliaolvasás polifóniáját.

Lukács evangéliuma felteszi a kérdést: „Hogyan olvasod?” (Lk 10,26). A kérdés értelmezhető, megválaszolható egezetikai pontossággal (például Fabiny, 2021) és laikus „olvasatban” is. Laikus értelemben a kérdés vonatkozhat akár az olvasás módjának megtervezésére, ami a digitális bölcsészet oldaláról tekintve leginkább a bibliaszövegek olvastatásának módját, a szövegek elrendezését, valamint a köztük lévő átjárhatóság megtervezését érinti. A válasz ugyanakkor kapcsolatban van a bibliafordítások kutatásának technikai oldalával is: hogyan segíthet a webes technológia a fordítások értelmezésében, összevetésében, illetve az új fordítások megtervezésében és véghezvitelében.

A magyar nyelvű bibliafordításokat tartalmazó oldalak többféle paraméter alapján is kategorizálhatók (ezekről bővebben M. Pintér, 2021), az egyes jellemzők megléte vagy hiánya nem feltétlenül jelent minőségi különbséget. Az online tartalmak ugyanakkor objektív, a használat szempontjából releváns kritériumok alapján kategorizálhatók, kimutatva az olvasáshoz, kutatáshoz szükséges különféle paramétereket. Az olvasást-kutatást segítő digitális javak elemzése például az alábbi, az olvasást elősegítő tulajdonságok mentén is történhet:

- a felületen megjelenő szövegrész hossza (tömbszerű elrendezés, esetleg az olvasást segítő igevers vagy hosszabb perikópa);
- a felületen megjeleníthető fordítások száma, azaz lehetséges-e a párhuzamos szövegek olvasása;
- az oldalon elérhető bibliafordítások száma;

- az oldalba beépített keresőfunkció megléte vagy hiánya² (lehetséges-e a keresés, ha igen, milyen típusú – szóalapú vagy reguláris kifejezéssel működő);
- sajátos tartalom: milyen sajátos, a bibliafordítások kutatását, esetleg azok olvasását segítő egyéb alkalmazást tartalmaz.

A digitális Bibliák másik felhasználási területe a nyelvtechnológia és a digitális bölcsészet (erre jó példa lehet a nyelvi elemzés – például a SketchEngine program használata), amely fókuszában a hosszabb szövegek felhasználása áll, akár nyelvelemzési, akár adatmentési szempontokat szem előtt tartva. A hosszabb szöveg jelen esetben több százezer szavas textust jelent, ami néhány magyar kanonikus bibliafordítás esetében az alábbi szószámot jelenti: ÚF = 536 981, RÚF = 549 273 szó, ÚRK = 537 497; SZIT = 612 740 szó, KNV = 630 580 szó. A Biblia fordításai fontos terepet jelentenek a számítógépes szövegfeldolgozás, így a korpusznyelvészet számára, mivel nagy mennyiségű, számítógépen tárolható, elemezhető, pontos bibliográfiával rendelkező annotálható szöveg, amely több nyelven, nyelvváltozatban is elérhető, így akár a fordításváltozatok párhuzamba is állíthatók.

A Szentírás szövegének online összehasonlítása nemcsak fordítástudományi szempontból hasznos lehetőség, emellett hasznos és fontos bölcsészet- és vallástudományi lehetőség is. Az azonos nyelvű bibliák közti átjárhatóság, esetleg ekvivalenciák keresése segítség a kutatók vagy akár csupán az érdeklődők számára (épp a kutatások és olvasások különfélesége indokolná, hogy a lekérdezőfelületbe épített kereső minél részletesebb keresési funkciókkal rendelkezzen – ezekről és a magyar bibliafordítások korpusznyelvészeti megalapozottságáról bővebben M. Pintér & P. Márkus, 2021).

Az online olvasók talán legfontosabb eleme a lekérdezés paraméterezése és a lekérdezés után megjelenő vertikális listázás, a találati lista vagy konkordancialista. Az online bibliafordítások esetében a „konkordancia” szó kettős értelmű: egyrészt (és eredendően) jelenti a Szentírás szavainak és azok lelőhelyének ábécébe rendezett gyűjteményét, segítve a téma vagy kifejezés megkeresését, kontextusba helyezését, illetve a számítógépes korpuszok, a modern kori, számítógépen megjelenített szövegek központi grafikai elemeit. A lexikológiai, fordítástudományi kutatások tulajdonképpen újra a konkordanciákon alapulnak, mivel a találat és a kontextus alapján lehet nyelvtudományi ismeretekre épülő releváns döntéseket hozni. Azaz a konkordanciák visszatérnek, hogy segítsék a fordítókat, exegétákat, csak a mai kornak megfelelően, számítógépesített alakban.

A digitális megjelenítés, valamint a digitális szövegben történő keresés hasznos segítség a konkordanciák készítésében – a lekérdezőfelületek ma már képesek

² Megjegyzendő, hogy a böngésző keresője (Ctrl+F vagy Cmd+F) ez esetben nem használható funkció, mivel az oldalak egyszerre csak egy-egy részt jelenítenek meg, a böngésző beépített keresője pedig csupán azokban a szövegrészekben tud keresni, amelyeket a böngésző előzetesen betöltött és a felhasználói felületen megjelenített. A keresők valódi értelme a rejtett szövegekben (így az egész Bibliában) történő keresés és a találatok rendszerezett formában történő visszaadása.

valós időben készült konkordanciák készítésére. Az online bibliák keresőfunkcióinak használatával lehetőség nyílik kulcsszavas keresésre, azaz a Szentírás szavainak kontextusba helyezésére. A magyar fordításokat megjelenítő online oldalak ma már általában rendelkeznek keresőfunkcióval, némelyik esetében többféle paraméterrel is (kis- és nagy kezdőbetűk ki-be kapcsolása, szó elejére, végére keresés vagy éppen szótövesítés). Csak néhány példát kiemelve, az alábbi oldalak lehetővé teszik a valós idejű online konkordanciakészítést:

– A Biblia mindenkié (<https://www.abibliamindenkie.hu/keres/uj/>): a keresésben lehetőség van a kis- és nagybetű megkülönböztetésére, illetve teljes kifejezés keresésére; a találat visszaadja az igeverset, illetve megjelöli a lokuszt, hiperlinkként mutatva az adott könyvre és versre.

– Szentírás.hu (<https://szentiras.hu/kereses/search>): a keresésben lehetőség van könyvek vagy / és fordítások között válogatni, szűkíteni, illetve a találatok megjelenítésénél versenkénti, fejezetenkénti vagy könyvenkénti, valamint Ó- és Újszövetségi csoportosítást beállítani; a találat fordításonként visszaadja az igeverset, illetve megjelöli a lokuszt, hiperlinkként mutatva az adott könyvre és versre.

– On-line Biblia (biblia.hit.hu): a keresés többféle paraméter mentén finomhangolható, így a keresésben lehetőség van könyvek vagy/és fordítások között válogatni, szűkíteni, illetve beállítható a csak szó eleji egyezés és az ékezetek ki-be kapcsolása; a találat a lokusz megjelölésével táblázatos formában adja vissza a keresést. A lokusz itt is hiperlinkként működik, a megjelenített fejezet szövegében jelölve a keresett kifejezést tartalmazó igeverset. További fontos tulajdonság, hogy a keresett kifejezések szűkítésében lehetőség van egy vagy több karakter helyettesítésére, valamint az ÉS, a VAGY és a NEM operátorok használatára.

– [biblia.hu](http://biblia.biblia.hu) (biblia.biblia.hu): a honlap az 1908-as Károli-revíziót tartalmazza, abban szavak, szótöredékek és szókapcsolatok is kereshetők, könyvenkénti szűkítésben vagy az Ó- és Újszövetségben külön keresve. A kereső lehetővé teszi az ékezetek, valamint a kis- és nagybetűk ki-be kapcsolását, illetve a keresett kifejezések szűkítésében lehetőség van az ÉS és a '-' (mínusz) operátorok használatára.

– Okos Biblia (<https://biblia.szeroczei.hu>): az oldal keresője a különböző fordításokban könyvekre vagy nagyobb egységekre (például Ó- vagy Újszövetség, Törvénykönyvek, Történeti könyvek) szűkítve engedi szavak és szószerkezetek keresését, karakterlánc keresését, illetve többszavas egységek keresését. A fentiekől eltérően az Okos Bibliában lehetőség van a Strong-konkordancia keresésére is. A találat fordításonként visszaadja az igeverset, illetve megjelöli a lokuszt, hiperlinkként mutatva az adott könyvre és versre. A lokuszra kattintva visszaadja a fejezetet, színessel jelölve a találatot tartalmazó igeverset.

– <http://www.polarhome.com/biblia/>: Az oldal az 1908-as kiadású Károli-revizíót tartalmazza, egyszerű HTML-szöveggént, amely nem kezeli a magyar ábécé diakritikus karaktereit. A keresés egy-egy igevers sorában keresi a keresőmezőbe beírt karaktereket, illetve a keresett kifejezések szűkítésében lehetőség van egy vagy több karakter helyettesítésére. Fontos, hogy a kereső nem érzékeny a kis- és nagybetűkre, illetve érdemes megjegyezni, hogy a felsoroltak közül ez a legrégebbi.

Konkordanciák

Az online olvasók hasznos funkciója az automatikus (ugyanakkor némileg pontatlan) konkordanciakészítés. A bibliafordításról szóló magyar nyelvű nyelvészeti témájú szakirodalom kevésbé foglalkozik a konkordanciákkal, elsősorban két, egymástól jól elhatárolható téma köré épül: a bibliafordításról általában szóló, valamint a magyar fordításokat elemző írásokra. Fontos ugyanakkor, hogy a nyelvészeti megközelítés az irodalmi és a hermeneutikai megközelítésben sem „kerülhető meg” (például Northrop Frye írásai).

A bibliafordítások fordítástudományi haszna mellett érdemes kitérni egy kevésbé kutatott területre, a bibliakonkordanciákra, azok készítésére. A konkordancia haszna sokrétű – segíti a fordítót a kontextus megismerésében, a jelentések pontosításában, a szintaktikai információk megértésében, de ugyanúgy segíti a laikus olvasót egy-egy szó vagy szókapcsolat megtalálásában, az igehek megismerésében. A konkordanciák felfoghatók akár a Bibliát érintő intellektuális tudás gyarapításának eszközeként is. A konkordanciák egy-egy szó szöveggörnyezetét és pontos bibliai helyét adják meg. Az újabb, főként online konkordanciák görög, latin szótárakkal, valamint különféle, az értelmezést és így a fordítást segítő szótárakkal egészültek ki (jó példa erre az angol nyelvű Blue Letter Bible, amely interaktív módon építi be a különféle szótárakat és értelmezést segítő anyagokat).

A konkordanciák készítése a számítástechnikával kiegészült világban ma már nem tűnhet bonyolult és hosszadalmas folyamatnak, hiszen például a fentebb említett bibliaolvasók nagy része keresővel is rendelkezik, amelyek képesek a találatok konkordáns megjelenítésére. Ugyanakkor a számítástechnikai fejlesztések e tekintetben nem helyettesíthetik az embert – viszont hasznos kiegészítője lehet a kutatásoknak vagy a Biblia ismeretének.

Bár nem egyértelmű, hiszen a konkordanciák egynyelvű Bibliákhoz készülnek, a konkordancia készítésének hasznos fordítástudományi, terminológiai vonzata is lehet. A terminológia többféleképpen is érinti a vallásos nyelvhasználatot (elég csak a teolingvisztikai szempontokra, a liturgikus nyelvhasználat kötöttségére, felekezethez kötöttségére gondolni): fordításelméleti szempontból fontos szerepe van például a fordítások felekezeti közötti megkülönböztetésében (tipikus magyar nyelvű példa a *felebarát* – *embertárs* különbség vagy akár az egyes tulajdonnevek írásának kérdése; például az alábbi három írásváltozat három magyar fordításhoz,

illetve két felekezethez köthetőek: *Betsabé*, *Batseba*, *Betshabé*, vagy a kiskapitálissal szedett *ÚR* megnevezés) és a konkordanciakészítés során a megfelelő ekvivalensek, valamint azok formájának kiválasztásában. Ha szem előtt tartjuk, hogy a Bibliában használt szavak és kifejezések szaknyelvi szerepe nemcsak azok jelentésében, hanem használati körében is specifikus, egyértelművé válik, hogy a bibliai lexikon erősen terminológiai vonatkozású (a terminusokról, azok fogalmi, tartalmi, valamint formai kritériumairól lásd bővebben Fóris, 2020: 24–34). Egy konkordancia, azaz Biblia szavainak és előfordulási helyeinek listázása éppen a szakszavak doménorientáltságát erősíti, legyen szó a tipikusan az Ó-, illetve a tipikusan az Újszövetségben előforduló, vagy valamely fordításokat jellemző lexika esetében.

Ebben a fejezetben a Veritas Kiadó által megjelentetett Újonnan revideált fordítás (ÚRK) 2021-ben kiadott változatához készülő konkordancia néhány terminológiai megoldását mutatom be.

Az ÚRK konkordancia alapjául a literális (formahű vagy dokumentáló) fordítású English Standard Version (ESV Bible³) konkordanciája szolgál (ennek online verziója: <https://www.esv.org/resources/esv-global-study-bible/concordance/>), amely 3077 címszót tartalmaz. A több mint 757 000 szövegszót⁴ tartalmazó ESV Bible konkordanciájának 'A' betűje 249 címszót, 'B' betűje 202 címszót tartalmaz (a legtöbb címszót az 'S' betű – 340 –, míg a legkevesebbet az 'Y' betű – 13 – tartalmazza). Fontos továbbá, hogy az ESV Concordance nem tartalmazza az összes igeversre utalást, csupán a szerkesztők által legfontosabbnak ítélt találatokat tartalmazza.

Mivel a magyar nyelvű konkordancia az angol nyelvű címszólista magyar fordítására épül, a magyar konkordancia első lépéseként az angol címszavakat le kell fordítani (néhányek denotatív ekvivalenciája egyértelmű, de vannak összetettebb jelentésmezővel rendelkező címszavak is, például az *ability*, amely a magyar fordításban lehet *képesség*, *tehetség*, *bölcsesség*, de *értelem* is, vagy az *accept*, amely lehet *befogad*, de *kedves előtted* is; az *acceptance* ugyanakkor már csak *elfogadás*, *befogadás*).

Az alábbiakban szemléltetésként álljon itt néhány típus és példa a címszavak megállapítására és a konkordanciák elkészítésére. A konkordanciák esetében két fontos dologra kell ügyelni: a jelentésre és a szóalakra. A jelentés fontos, hiszen a kereső a jelentésnek megfelelő szóalak alapján szeretné megtalálni a keresett igehelyet. E tekintetben a homonimák problémát okoz(hat)nak, mivel azok keveredése az értelmezést zavarná.

Nem mindegy, hogy a *hisz* lexéma kötőszói, határozószói vagy igei jelentésben szerepel, illetve nem mindegy, hogy a *szeregett* befejezett melléknévi igenév vagy múlt idejű ige lesz. Ezek egy része (pl. a *-tt* végű alakok) könnyebben kezelhető,

³ Az ESV Bible-ről bővebben például: <https://www.esv.org/preface/> vagy <https://www.challies.com/book-reviews/the-esv-study-bible-a-review>.

⁴ A szám forrása: <https://www.esv.org/resources/esv-global-study-bible/concordance>.

részint mivel az egyes alakokból kevés van, amelyeket kézi válogatással lehet kezelni, illetve lokális (ha a *szeret* igei jelentésű, akkor az igeversben van *-ni* végű főnévi igenév is). Nehezebben kezelhetők a szemantikailag összetettebb lexémák, amelyeket utólag manuálisan kell átnézni, az igeverseket másik címszó alá rendezni. Ilyen a *felett* határozószó, amely jelenthet fizikailag 'függőleges irányban vkinél, vminél magasabban levő helyen' létezőt (ÉKSz²), de épp a Biblia szövegében sokkal gyakoribb a 'vmely szintnél, foknál magasabban, vmit meghaladva' (ÉKSz²) transzcendens jelentés. Ugyanígy a *nyomorult* szerepelhet 'súlyos bajban szenvedő, szerencsétlen', de 'nyomorban élő' jelentésben is. Az előbbi példához viszonyítva sokkal egyértelműbb különbség van a lexémák főnévi és igei jelentése között. A *követ* lehet főnévi vagy igei jelentésű, bár az igei jelentés automatikus kiszűrésében segítség lehet az ige után lévő *-t* tárgyragos alak, amely grammatikai elemző nélkül akár félrevihető is lehet, mivel más szófajú szavak is végződhetnek *-t* betűvel.

A különböző, homonim szóalakok beazonosítása egyszerű, mivel egyazon karakterlánc kétféle jelentése akár a környező szóalakok, toldalékok miatt megoldható, azonban a többváltozatú szótövek esetében akár egymástól jelentősen különböző szóalakok is előfordulhatnak. A többalakú szótövek rendszere a magyar nyelvben viszonylag szabályozott, az egyes típusok lefedik a Biblia szövegében előforduló alakokat, ugyanakkor a Biblia archaizáló nyelvezete (vö. Győri, 2014), illetve a karakterláncok akár jelentős módosulása (a többalakú igei alakok, például *v-s* változatú tövek esetében) többféle kérdést is felvet. Ugyan az *alma* ~ *almá-*, *madár* ~ *madar-*, *alsz-ik* ~ *lalud-t*, *esz-ik* ~ *e-tt-em* ~ *e-tt-ek*, *zászló* ~ *zászla-*, *hisz* ~ *hi-ggy* típusú szóalakok megtalálása előzetes grammatikai elemzés nélkül is megoldható, azonban a konkordanciák esetében az azonos szóalakok egy címszóban történő megjelenítése akár problematikus is lehet. A magyar nyelvű hagyomány a szótöveket veszi a konkordanciák alapjául, azaz a különböző szóalakok egymás alatt helyezkednek el.

Az egyes szócikkek felépítése, a címszó és a hozzá kapcsolódó, más alakokat tartalmazó igeversek összekapcsolása, azonos csoportban megjelenítése korántsem problémamentes (még akkor sem, ha bizonyos tekintetben hagyományokra épül). A magyar nyelvű fordításhoz kapcsolódó konkordancia összeállításakor az alábbi, a szóalakokat érintő grammatikát érintő típusokkal szembesültem, amelyeket a konkordancia készítése közben kezelni kell:

1. Különböző morfológiai típusú tőalternációk: többalakú főnévi és igei alakok, illetve névszótövek, amelyek egy része lokálisan kezelhető, mivel a szótári tő mellett kevés számú tőváltozat van (*hisz* – *higgy*, *eszik* – *evő*, *medve* – *medvék*, *között* – *közé* – *köztem*; azonos tő, amely szabálytalanul viselkedik (*szép* – *szebb*; illetve ilyen lesz a *jó* – *jobb*); a szuppletív alakok kezelése (*egy* – *első*, *kettő* – *második*, *van* – *lesz*, *sok* – *több*) leginkább nyelvészeti nyelvészeti probléma, mivel a konkordanciában a szuppletív alakok külön szócikkek lesznek.

2. Azonos tö többféle toldalékkal: az előző típusban például a *fényes* és *fényesebb* két szócikk lesz, azonban a *fényesre* a *fényes*, a *fényességét* pedig a *fényesség* címszavak alatt keresendő majd, mivel a ragos és jeles alakok a szótári alak alatt találhatók.

3. Azonos alakú, azonban más szófajú lexémák (a homonimák egy típusa): a homonímia kezelése hasonlatos a szótárakéhoz, mivel egy szócikk csupán egyetlen szófajhoz kapcsolódó konkordanciákat tartalmaz (azaz például a *puszta* melléknévi szerepű alakjai elkülönülnek a főnévi alakoktól).

4. Prefixumok: az angol fordítás miatt ebbe a csoportba a *leg-* jel és az igekötők tartoznak (de a túlzófok *legesleg-* jele már nem fordulna elő, bár nem is fordul elő), azonban a szuppletív alakokhoz hasonlatosan ezek sem jelentenek nagyobb problémát, mivel önálló szócikkeket képeznek (külön található az *elalszik* és az *alszik*).

5. Igeidők: mivel a címszavak között elsősorban formális különbség van, a magyar igeidők ugyan sajátosan kezelendők, de nem jelentenek nagy problémát; az igeidők tekintetében a *-t/-tt* végű szavak lehetnek problematikusak, mivel azok lehetnek igék és igenevek is, azok pedig külön szócikkben kezelendők.

6. Összetételek: az önálló lexéma lehet összetett szó tagja is, ilyenkor – formális szabályokat előtérbe helyezve – különálló elemként, címszóként kezelendők (azaz külön szócikk lesz a *balzsam* és a *balzsamolaj*, de az *olaj* is),

7. Elváló igekötők: az elváló igekötők ugyan formálisan nehezebben kezelhetők (hiszen nem részei az ortográfiai szónak), azonban a keresőalgorithmus erre is figyel, így a posztponált igekötős alakok egyszerre jelennek meg a prefixumként működő igekötőkkel együtt (azaz például a *fölmegy* és a *megy föl* azonos szócikkben, a *fölmegy* címszó alatt lesznek; ugyanakkor a *felmegy* és a *megy fel* pedig a *felmegy* címszó alatt).

A fenti definiált típusok, valamint a hozzájuk tartozó egyes példák megoldása tipikusan 'emberi' és nem 'gépi', az interneten található bibliaolvasók keresője nem tudja azokat kielégítően kezelni. Az online bibliaolvasók csupán karakterillesztést végeznek, nem képesek automatikus szótövesítésre vagy akár szófajok felismerésére, megkülönböztetésére. A bibliakonkordanciában ellentét feszül a lexikai jelentés és a formális alak között (például a *leg-* jellel ellátott alakok, a szuppletív alakok, valamint a homonimák is külön szócikkben vannak – miközben a homonimák jelentésüket tekintve különböznek az előtűk említettektől), amelynél a formális alakok vannak előnyben részesítve – azaz a prefixumok és képzők, illetve szuppletív alakok miatt létrejövő karaktersorozatok különálló, egyedi szócikkekként kezelendők.

Az ÚRK-biblia konkordanciája az angol nyelvű ESV Concordance angol címszavait követi, azaz az angol forrásnyelvi lexéma és a célnyelvi magyar ekvivalens közti kapcsolat a két bibliafordítás kapcsolatán alapszik, a magyar címszavakat az ÚRK magyar nyelvű fordítása alapján adjuk meg. Így a magyar megfelelő jelentésében nem minden esetben azonos a forrásnyelvi angollal,

hiszen a konkordanciában nem elsősorban az angol lexéma magyar nyelvű ekvivalensére van szükség, hanem az angol igeversben szereplő szó magyar fordításban használt lexémára, amely ugyan általában jelentésbeli ekvivalens, ám a célnyelvi megfelelők között vannak szemantikailag viszonylag távol álló szavak is. Így például az *ancient* megfelelői a konkordanciában *örökkévaló*, *öregkorú*, *régi*, mivel az ESV Bible *ancient* szava a magyarban a fenti három ekvivalenssel szerepel, vagy az angol *abounded* ekvivalensei közt nem csak a *bővebb*, *bővebben*, hanem a *bőségesebben* is szerepel; az *ability* magyar megfelelői közt olvashatók a *képesség*, *tehetség*, ugyanakkor a *bölcsesség* és *értelem* is; az *ambush* magyar fordításban olvasható ekvivalense nemcsak a *törbe csal*, hanem a *cselszövés* is, ahol az utóbbi jelentése az előzőnél jóval tágabb. Érdekes jelentésbeli kapcsolat van az angol *authorities* és a magyar *főember*, *fejedelemség*, illetve az angol *baker* és a magyar *pék*, *fő sütőmester* között, ahol a célnyelvi ekvivalensek inkább mint biblikus terminológia ismertek, használatosak.

A magyar konkordancia címszavai az angol ESV Concordance címszavait tükrözik. Az angol címszavakat az ESV Bible Concordance fejezetének (ESV, 2008: 2665–2742) pdf-fájljából nyertem ki optikai karakterfelismerés, valamint mintaillesztés segítségével (egyszerű egrep parancs használatával). Az angol forrásfájl tartalmazza az angol igeverseket és igehelyeket, amelyek a magyar ekvivalensek megadására, valamint ellenőrzésére szolgálnak. Az angol nyelvű címszólista szavai szolgálnak a magyar ekvivalensek alapjául. A magyar bibliafordítás a Veritas Kiadó fordításán alapszik, amelyet a kiadó szövegfájlokban bocsátott rendelkezésemre. Az angol és magyar nyelvű címszó-párhuzamosítás után a magyar fordítás tsv-fájljából mintaillesztéssel nyerem ki a magyar igeverseket (egy címszóhoz egyetlen fájl tartozik, amely tartalmazza az igeverseket és igehelyeket). A magyar konkordanciát automatikusan összeállító parancssorokat tartalmazó fájlban később ellenőrzés, finomhangolás után módosíthatók, változtathatók.

A félig automatizált konkordanciakészítés hasznosnak mutatkozik, mivel az egyes magyar nyelvű konkordanciákat „szemmel” is át kell nézni: egyrészt a feljebb már említett fordításbeli, de főként morfológiai sajátosságok miatt. A konkordancia készítése nem oldható meg teljesen automatizált módon, mivel az ekvivalensek pontos megtalálása nem oldható meg szemantikai pontosítás nélkül. A folyamatosan bővülő konkordancia készítése közben az alábbi, az automatizálást nehezítő körülmények fordultak elő:

1. Az automatizmus nem kezeli kielégítően a kis- és nagybetűket: egyrészt a középpontozás miatti nagy kezdőbetűk, másrészt a Bibliában szereplő, egyébként közszóként is használatos szavak, homonimák automatizált keresése nehezebb (például a köznévi jelentésű szó mondatkezdő pozícióban nagy kezdőbetűs lesz; így például a *Bálák*, *Bálám* vagy a *Bél* tipikusan tulajdonnévi használatú, a *Sarjadék* és az *Örökkévaló* szintén tipikusan tulajdonnévi használatú, azonban

előfordul közszói vagy melléknévi jelentésben is. A helyes jelentéssel rendelkező szavakat és igeverseket utólag kézzel kell külön csoportokba rendezni.

2. A szóhatárok kezelése nem minden esetben kielégítő: ha pusztán karaktersort nézek (például *arám* vagy *épit*), vagy ha a karaktersort hosszabb egységbe ágyazom (`"\báld[^o|á]`, hadsereg, sereg), olyan értelmezésbeli problémák keletkezhetnek, amelyeket a parancsfájlok megírása közben nem látok előre – azonban a manuális ellenőrzésnél már igen. Az *arám* karaktersor az *arámok* mellett megtalálja a *karám*, *Paddam-Arám*, *arámi* alakokat; illetve az *épit* karaktersor az *épitő*, *épitőmester*, *templomépitésre*, *szépítésük*, *újjáépitik* karaktersorozatok. Ezek egyrészt kezelhetők a szóhatárok pontos definiálásával (ugyanakkor a záró elem megadása a toldalékok miatt problematikus lehet). Így az *áld* esetében kizárhatók az *áldo*-, *áldá*- alakok (bár az *áldom*, *áldok* alakokra ügyelni kell); a *sereg* definiálásakor ki kell zárni a *hadsereg* szót, mivel az már különálló címszó. Ugyanígy problémát jelentenek az elváló igeekötők, amelyeket sajátos szkripttel lehet megtalálni, például a *visszahoz* előfordulhat *hoz vissza* alakban is, ahol a két ortográfiai szó között n darab más szó is állhat.

3. Sajátos módon kezelendők a szókapcsolatok, így például a *börtönbe vet*, *törbe csal*, *életben marad*, amelyek az elváló igeekötőhöz hasonlóan viselkednek, ugyanis a szótári alak két ortográfiai szava között is lehet n darabnyi ortográfiai szó.

4. Az automatizáció csupán részben (például a kis és nagy kezdőbetűk kapcsán, *Örökkévaló* – *örökkévaló*, *Arám* – *arám*) vagy nem tudja kezelni a jelentésbeli különbségeket (homonimák). Automatikus morfológiai elemzés nélkül a *haragos*, a *szegény*, a *hát* többszófajúsága csak manuálisan különíthető el.

Következtetések

Az online bibliaolvasók nyújtotta élmény és kutatási terület egyre fontosabb a kutatók számára (érdemes akár a Vizsolyi vagy az Aranyas Biblia olvasásának lehetőségére gondolni). A bibliaolvasást és a különféle nyelvészeti (akár teolingvisztikai-terminológiai, akár fordítástudományi) kutatásokat is segíthetik a konkordanciák. Ezek papírváltozata mellett egyre divatosabbak az online olvasók keresőfelületébe épített konkordanciakészítők, azonban a magyar nyelv morfológiai gazdagsága, valamint a bibliai jelentések miatt ezek haszna jelenleg elmarad a félautomatikus és kézzel készített konkordancia hasznosságától. A fenti elemzésből látható, hogy a magyar bibliafordítások online változatai nem egységesek a konkordanciák kezelésében, ugyanakkor az is látszik, hogy jelenleg nincs jó megoldás ezek megnyugtató kezelésére (az Egyesített Bibliaolvasó továbbfejlesztett változata próbál majd áthidaló megoldást nyújtani).

A bibliakonkordancia készítése komplex nyelvi és egzektikai feladat: az ÚRK fordításán kipróbált, jelenleg készítés alatt álló konkordancia szolgált alapul annak bemutatására, hogy a kézi és félautomata megoldások sikert hozhatnak; a

tapasztalatok megfelelő implementálása pedig segíthet egy magyar nyelvre írott keresőprogram kifejlesztésében.

A konkordanciák hasznosak lehetnek a teolingvisztikai-terminológiai kutatások, egyértelműsítések kapcsán is, mivel nemcsak egy-egy szó, szókapcsolat jelentésmezőit lehetne árnyaltabbá tenni, nemcsak egy-egy felekezet nyelvhasználatának, bibliafordításának jellemzőit lehetne mélyebben feltárni, hanem érdekes hozadéka lehet az egyes fordítások fordításelméleti és fordítástechnikai megoldásainak vizsgálatakor is.

A terminológiai egyértelműsítés, valamint a minőségbiztosítási eljárások hasznosnak mutatkoznak a konkordanciakészítés során felmerült lexikai problémák kapcsán is. A konkordanciák készítésének kétféle, manuális és gépi megoldásai hasznos tapasztalatot jelentenek minden félnek: a nyelvésznek, a nyelvtechnológusnak és a teológusnak egyaránt.

A jó minőségű, gyorsan elkészíthető konkordanciák ebben segíthetnek, ezáltal tehetik komplexebbé a nyelvészeti és hermeneutikai kutatásokat.

Irodalom

- Fabiny T.** (2021). Komparatív bibliaolvasás. Miért indítottuk el az „Egyesített Bibliaolvasó” (EBO) projektet? In Fabiny T. & M. Pintér T. (eds.) *πῶς ἀναγινώσκεις; Hogyan olvasod? Felekezeteket összekötő Egyesített Bibliaolvasó (EBO) felé* (9–36). Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Fóris Á.** (2020). *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó.
- Hanula G.** (2016). *Anyaszentnyelvünk. A „szent nyelvek” és a fordítás*. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport – Pápai Református Teológiai Akadémia.
- Győri T. J.** (2014). Az újonnan revideált Károliról. In Fabiny T., Pecsuk O. & Zsengellér J. (eds.), *Felebarát vagy embertárs* (71–77). Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó.
- Lanstyák, I. & Heltai, P.** (2012). Universals in Language Contact And Translation. *Across Languages and Cultures*, 13/1, 99–121. doi: <https://doi.org/10.1556/Acr.13.2012.1.6>
- Lanstyák I.** (2013). Nyelvi problémák a bibliafordításban. In Benő A., Fazakas E. & Kádár E. (eds.), *„...hogy legyen a víznek lefolyása...” Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére* (309–318). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- M. Pintér T.** (2019). A bibliafordítás sajátosságai a fordítástudomány tükrében. In Bölcskei A. (eds.), *Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben* (23–42). Budapest: KRE–L’Harmattan.
- M. Pintér T.** (2021). Online segédletek a magyar nyelvű bibliafordítások olvasásához. *Modern Nyelvoktatás*, 27/3–4, 43–57. doi: <https://doi.org/10.51139/monye.2021.3-4.43.57>
- M. Pintér T. & P. Márkus K.** (2021). Korpuszok a bibliafordításban mint a lexikológiai vizsgálatok eszközei. In Fabiny T. & M. Pintér T. (eds.), *πῶς ἀναγινώσκεις; Hogyan olvasod? Felekezeteket összekötő Egyesített Bibliaolvasó (EBO) felé* (72–89). Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont.
- Naudé, J.** (2021). Translation studies and Bible translation. Interview on BT List Live. *Journal for Translation Studies in Africa*, 2/1, 1–27. doi: <https://doi.org/10.38140/jtsa.2.5141>
- Pecsuk O.** (2020). *Pontos. Természetes. Érthető. A bibliafordítás elmélete, gyakorlata és távlatai*. Budapest: Kálvin Kiadó.
- Szalai A.** (2019). *Bibliafordítás és a bibliafordítások*, (v.5. 2019.01.07.) Letöltés: <http://www.apologia.hu/keresztenyseg/biblia-1/bibliaforditas-es-a-bibliaforditasok/>

Források

ÉKSz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003). *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ÚRK = *Újjonnan Revideált Károli-Biblia* (2011). Nagytarcsa: Veritas Kiadó.

ESV = *English Standard Version Study Bible* (2008). Wheaton: Crossway.

<https://www.esv.org/resources/esv-global-study-bible/concordance/>

<https://www.esv.org/preface/>

<https://www.esv.org/resources/esv-global-study-bible/concordance>

<https://www.challies.com/book-reviews/the-esv-study-bible-a-review>